

## ПОСТАТЬ ЛОРЕНСО ЛУЗУРІАГІ: ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІ ОЦІНКИ

### THE PERSONALITY OF LORENZO LUZURIAGA: HISTORICAL AND PEDAGOGICAL EVALUATIONS

У статті представлено деякі погляди науковців – дослідників величної постаті іспанського педагога Лоренсо Лузуриаги (1889–1959). Розкрито бачення сучасними істориками педагогіки внеску Лоренсо Лузуриаги в розвиток іспанської та світової педагогічної думки ХХ століття. Означено, в яких наукових працях і публікаціях Е. Баррейро, Т. Дабусті, А. Віньяо, П. Маестро, Е. Пелосі та інших дослідників висвітлювалися питання стосовно життєвого шляху педагога; напрямів і змісту його освітньої, публіцистичної, громадської, державницької діяльності; творчої спадщини та педагогічних студій Лоренсо Лузуриаги.

Зосереджено увагу на тих історико-педагогічних оцінках непересічної постаті іспанського освітянина, що стали результатом кропіткого системного наукового вивчення діяльності та педагогічної спадщини Лоренсо Лузуриаги. Зазначено про тягіння новітньої історико-педагогічної науки до об'єктивного оцінювання значення постаті Лоренсо Лузуриаги в розвитку іспанської та світової педагогіки 1910–1950-х років. Наголошено на тому, що центральна ідея педагогічної концепції Лоренсо Лузуриаги, зведеної в “іспанський” період діяльності (до 1936 року), – розбудова “єдиної школи” в Іспанії – мала прогресивне просвітницько-реформаторське значення. По-перше, підвалини єдиної школи почали закладатися в роки Другої Іспанської Республіки, завдяки чому на середину 1930-х років країна вже мала помітні успіхи в ліквідації неграмотності населення. По-друге, іспанський соціально-педагогічний проект “єдиної школи” не був похований на звалищах Республіки. Історична логіка розвитку держави змушувала втілювати в життя основні його послання. І, нарешті, волею долі Лоренсо Лузуриагі в екзилі вдалося витворити струнку соціально-педагогічну доктрину зі стрижневою ідеєю “єдиної школи”, що на середину 1950-х років була неперевірною в іспаномовній теорії соціальної педагогіки. Постульовано, що в оцінці внеску педагогічної персоналії у розвиток національної та світової педагогіки з-поміж іншого має братися до уваги величина інтелектуального духу, справдженого в діяннях.

**Ключові слова:** Лоренсо Лузуриага, постать педагога, історико-педагогічні оцінки, світова педагогічна думка, педагогічна спадщина, освітня діяльність, “єдина школа”.

The article presents some views of scientists – researchers of the great personality of the Spanish teacher Lorenzo Luzuriaga (1889–1959). The vision of modern historians of pedagogy of Lorenzo Luzuriaga's contribution to the development of national and world pedagogical thought of the 20th century is revealed. It is determined in which scientific works and publications of E. Barreiro, T. Dabusti, A. Viñao, P. Maestro, E. Pelosi and other researchers covered the issues related to the life path of teacher; the directions and content of his educational, journalistic, public, and governmental activities; creative heritage and pedagogical studies of Lorenzo Luzuriaga.

Attention is focused on those historical and pedagogical evaluations of the extraordinary figure of the Spanish educator, which were the result of a painstaking systematic scientific study of the activity and pedagogical heritage of Lorenzo Luzuriaga. It is noted that the modern historical and pedagogical science tends to objectively evaluate the significance of the personality of Lorenzo Luzuriaga in the development of Spanish and world pedagogy in the 1910–1950s. It is emphasized that the central idea of the pedagogical concept of Lorenzo Luzuriaga, generated in the “Spanish” period of activity (until 1936), – the development of a “unified school” in Spain – had a progressive educational and reforming significance. First, the foundations of unified school began to be laid during the years of the Second Spanish Republic, thanks to which by the mid-1930s the country had already made significant progress in eliminating illiteracy among the population. Secondly, the Spanish socio-pedagogical project of the “unified school” was not buried in the ashes of the Republic. The historical logic of the state's development forced the implementation of its main messages. And, finally, by the will of fate, Lorenzo Luzuriaga in exile managed to create coherent socio-pedagogical doctrine with the core idea of a “unified school”, which in the mid-1950s was unsurpassed in the Spanish-language theory of social pedagogy. It is postulated that in assessing the contribution of pedagogical personality to the development of national and world pedagogy, among other things, the value of the intellectual spirit demonstrated in actions should be taken into account.

**Key words:** Lorenzo Luzuriaga, personality of teacher, historical and pedagogical evaluations, world pedagogical thought, pedagogical heritage, educational activity, “unified school”.

УДК 37(092)(460)  
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/66.2>

**Зайченко Н.І.**,  
докт. пед. наук, доцент,  
доцент кафедри соціальної роботи  
та освітніх і педагогічних наук  
Національного університету  
«Чернігівський колегіум»  
імені Т.Г. Шевченка

#### Постановка проблеми у загальному вигляді.

Сучасні дослідники педагогічної персоналії Лоренсо Лузуриаги (Lorenzo Luzuriaga Medina) (1889–1959) і його багаті творчі спадщини прагнуть до об'єктивного оцінювання значення постаті іспанського освітянина в поступі національної та світової педагогіки. Керовані воліннями реконструювати правдиву картину життєвих перипетій Лоренсо Лузуриаги, вони не привносять у науковий дискурс ні упередженого ставлення до особистості педагога, ні надмірної суб'єктивної емоційності

стосовно тих колізій, коли людина опинялася в ситуаціях екзистенціального вибору.

В «Автобіографічних записках» Лоренсо Лузуриага відмічав, що не бачив для себе іншої долі, як стати педагогом. І так складалася його життєва траєкторія, ніби він був відомий педагогічною долею. Особистість Лоренсо Лузуриаги формувалася в тій виховній парадигмі, коли найбільшим багатством людини розумілася її душа, а найвищим сенсом життя – реалізування доленосного духовного призначення. Прагнення до знання

привело Лоренсо у Мадридську Вищу школу педагогіки, Вільний Інститут просвітництва, Національний педагогічний музей – інституції, де творилася іспанська інтелектуальна педагогіка в епоху Реставрації монархії Бурбонів (1874–1931).

Лоренсо Лузуріага – представник «покоління 1914 року», якому були властиві раціоналізм, життєтворча громадянська позиція, участь в суспільному житті держави, переконаність у необхідності інтелектуальної модернізації Іспанії, орієнтує на європейські цінності. Особистісна риса характеру Лузуріаги – відданість ідеалу. В аргентинській еміграції, на відстані хронотопній педагог побачить історичні події на Батьківщині в іншому світлі, але він ні на йоту не відступить від віри в республіканський соціалізм як найкращий лад для рідної Іспанії. Педагогічна доля і в екзилі вестиме Лоренсо на університетські кафедри, на публічні трибуни, на вершину слави.

#### **Аналіз останніх досліджень і публікацій.**

Про постать Лоренсо Лузуріаги – визначного педагога іспаномовного світу новітнього часу – натепер відомо небагато. У науковій літературі найповніше висвітлені «іспанський» період життя педагога (до вересня 1936 року), його оригінальна концепція «єдиної школи», ініціювання і видання журналу «Revista de Pedagogia» в 1920–1930-х роках, публіцистична діяльність «аргентинського» періоду (1940–1950-і роки). Розкриттю окремих аспектів освітянської діяльності Лоренсо Лузуріаги і його педагогічної спадщини присвячені наукові роботи сучасних іспанських дослідників Е. Баррейро Родригеса (H. Barreiro Rodriguez), Т. Дабусті де Муньос (T. Dabusti de Muñoz), Х. Руїса Берріо (J. Ruiz Berrio), Б. Делгадо Кріадо (B. Delgado Criado), А. Віньяо Фраго (A. Vñao Frago), П. Маестро Гонсалес (P. Maestro Gonzalez), Е. Пелосі (H. Carmen Pelosi), А. Арітменді (A. Aritmendi), А. Касадо Маркоса де Леон (A. Casado Marcos de Leon) та інших.

**Мета статті** – з'ясувати, яким чином сучасні історики педагогіки оцінюють значення освітянської діяльності Лоренсо Лузуріаги та його внесок у розвиток іспанської та світової педагогічної думки ХХ століття.

**Виклад основного матеріалу.** Діапазон сучасних оцінок педагогічного новаторства Лоренсо Лузуріаги простирається в межах від твердження «був одним із найвпливовіших діячів у галузі освіти в Іспанії до 1936 року» (Х. Ернандес Діас (Jose Hernandez Diaz)) [1, с. 106] до твердження «Лузуріага – найвеличніший сучасний іспанський педагог» (К. Лосано Сейхас (Claudio Lozano Seijas)) [2, с. 603].

Близько півстоліття минуло від того часу, як зі смертю Франсіско Франко Іспанія перейшла від диктаторського режиму до демократичного й остаточно стала на шлях загальнонаціонального

примирення. Донька Лузуріаги Ісабель 1978 року змогла повернутися до Мадриду, пробувши понад чотири десятиліття в еміграції. Їй довелося докласти чимало зусиль, щоби імена батьків – Лоренсо та Марії-Луїси – не замовчувалися і не забувалися у Королівстві.

Вивчення постаті Лоренсо Лузуріаги і його педагогічної спадщини фактично започаткувалося наприкінці 1970-х років з ініціативи галісійського науковця Е. Баррейро (Hermínio Barreiro Rodriguez) (1937–2010). Результати авторського дослідження знайшли відображення у дисертації «Внесок Лоренсо Лузуріаги в освітню реновацію в Іспанії (1889–1936)» (Університет Сантьяго-де-Компостела, 1982), монографіях «Лоренсо Лузуріага і народна школа в Іспанії» (Сьюдад-Реал, 1984), «Лоренсо Лузуріага та освітня реновація в Іспанії (1889–1936)» (Корунья, 1989) та численних статтях. У фокусі дослідження Ермінію Баррейро – життєві віхи, освітянська і публіцистична діяльність Лузуріаги до часу його еміграції з Іспанії.

На погляд науковця, педагогічний світогляд молодого освітянина сформувався під впливом трьох провідних доктрин: інституціоналізму (педагогічні ідеї фундаторів Мадридського Вільного Інституту просвітництва, зорієнтовані на філософію краузізму); ортегіанства (філософське вчення Хосе Ортеги-і-Гасета, який був учителем, а в подальшому – другом Лоренсо Лузуріаги) та соціалізму (впливова політична ідеологія в Іспанії на початку ХХ століття). У житті Лоренсо Лузуріаги постійно перетиналися дві сфери діяльності – політична й освітня, проте сам він віддавав перевагу останній, до політичної справи приходив тоді, коли без неї освітня справа не зрушувалася [3, с. 16].

Ермінію Баррейро наголошував, що ключовою темою педагогічної творчості Лоренсо Лузуріаги була тема «народної освіти». Доступність освіти та культури народів – принцип, який педагог захищав упродовж усього життя [4, с. 190].

Раніше, в монографії «Лоренсо Лузуріага та освітня реновація в Іспанії (1889–1936)» (Корунья, 1989) галісійський дослідник підкреслював, що боротьба за єдину школу – найзначніша спроба оновлення освітньої системи в Іспанії у 1910–1930-х роках. Лоренсо Лузуріага, будучи виразником ідей єдиної школи, прагнув укорінити в народній свідомості думку про те, що освіта – передусім право людини і в жодному разі – не привілей [5, с. 33].

У ранніх працях, які Лоренсо Лузуріага публікував у «Бюлетені Вільного Інституту просвітництва» та інших виданнях між 1912 та 1914 роками, ним проводилися ідеї єдиної школи. Зразковим педагог вважав приклад німецької Einheitschule. Творення такої школи в Іспанії бачилося основним

смыслом педагогічної діяльності Лоренсо Лузуріаги. Ермінію Баррейро зауважував: «Єдина школа» для молодого Лузуріаги – це процес «зовнішнього оновлення» освітньої системи. Цей процес вів за собою інший [процес] – внутрішнього характеру (активна школа), що вимагав шкільної реорганізації, втручання держави (народна освіта) та потребував, нарешті, історичного аналізу як фундаментальної аргументації» [4, с. 183].

Досліджуючи питання про формування педагогічного світогляду Лоренсо Лузуріаги, Ермінію Баррейро звертав увагу і на той факт, що вступити до Вищої педагогічної школи 1909 року Лузуріагу спонукала відсутність джерел існування, адже заклад надавав студентам стипендію на навчання. Проте жодним чином науковець не применшував значення факторів середовища і виховання у становленні особистості освітянина та плеканні його світопереживання, означених Лоренсо Лузуріагою в автобіографічних записках.

Стверджував Лоренсо Лузуріага з-поміж іншого і про те, що знайомство з Франсіско Хінером (Francisco Giner de los Rios) «було вирішальною зустріччю в його житті» [6, с. 184]. Передусім, ставшись у 1908 році, воно вплинуло на тяжіння Лоренсо до здобуття педагогічної освіти у Мадридській Вищій школі педагогіки. У подальшому діяльність Лоренсо Лузуріаги була пов'язана з Вільним Інститутом просвітництва, найвпливовішою науково-педагогічною установою Королівства Іспанії епохи Реставрації монархії Бурбонів. «Він віднайшов там інтелектуальну атмосферу, далеку від конформізму та рутини», – відмічав Ермінію Баррейро [6, с. 186].

У фундаментальній праці «Історія освіти і педагогіки» (Буенос-Айрес, 1971), написаній на початку 1950-х років в екзилі, Лоренсо Лузуріага обґрунтовував новаторське значення Вільного Інституту просвітництва в історії іспанської педагогіки, доводив його ключову роль в імплементації «нових шкіл» в освітньому просторі Іспанії, указував на поширення прихильниками та послідовниками інституції численних прогресивних педагогічних ідей [7, с. 233].

Наприкінці 1980-х років до вивчення педагогічної персоналії Лоренсо Лузуріаги звернулася аргентинська науковиця Т. Дабусті (Teresa María Dabusti de Miñoz). Завдяки її публікаціям стало відомо багато фактів про долю педагога в Аргентині впродовж двох десятиліть. Життєпису «аргентинського» періоду було присвячено монографію Терези Дабусті «Біографія на чужині: Лоренсо Лузуріага в Аргентині» (Буенос-Айрес, 2012) [8]. У книзі відображено авторські міркування стосовно листування Лоренсо Лузуріаги з Хосе Ортегою-і-Гассетом, висвітлено напрями та зміст колосальної публіцистичної діяльності Лоренсо Лузуріаги в Аргентині, проаналізовано складники

його викладацької роботи в університетах Тукуману та Буенос-Айресу.

У статті «Поширювач “нової школи” в Іспанії часу реставрації» (Estudios de Historia de España, 1989) Тереза Дабусті вказувала: «Постать і діяльність Лузуріаги мали основоположне значення в русі нових шкіл. Ця особистість значуща не лише у зв'язку з Ортегою, Хінером та іншими такими ж інтелектуалами, хто відчували батьківщину, за словами Лаїна Ентральго, “як проблему”, але й тому, що нею з різних трибун поширювалися інноваційні течії. Переважним чином – у “Revista de Pedagogía”, а передусім – у “El Sol”, одному з найкращих європейських видань та “найліпшому в Іспанії усіх часів» [9, с. 188].

Переважає більшість сучасних дослідників педагогічної персоналії Лоренсо Лузуріаги та його творчої спадщини схиляються до думки, що талант педагога зростав на добромu ґрунті. Наприклад, П. Скоттон (Paolo Scotton) наголошував, що саме завдяки впливу таких визначних іспанських педагогів, як Мануель Бартоломе Косціо (Manuel Bartolome Cossio), Франсіско Хінер де лос Ріос (Francisco Giner de los Rios), Хосе Ортега-і-Гассет (Jose Ortega y Gasset), котрі працювали в Мадридській Вищій педагогічній школі, студенти мали можливість зацікавитися проблемами теоретичної педагогіки й освітнього реформування. У Лоренсо Лузуріаги цей інтерес переріс у справу життя, в усякому разі саме він став глашатаєм ідей «нової школи» в Іспанії. Як відомо, 1918 року на XI конгресі Іспанської соціалістичної робітничої партії педагог представляв пропозиції освітньої модернізації у дискурсі «Основні положення програми народної освіти» [10, с. 161].

Науковець К. Кобб (Christopher Cobb) стверджував: «Лоренсо Лузуріага – з-поміж найяскравіших постатей іспанської педагогіки 1920–1930-х років найпослідовніший представник традиції Вільного Інституту просвітництва» [11, с. 455].

Особливим чином це виражалось у виданнях журналу “Revista de Pedagogía”, заснованого 1922 року і наповнюваного змістом близько півтора десятиліття з легкої руки Лоренсо Лузуріаги. Відданість гуманістичним ідеалам Вільного Інституту просвітництва стала ключовим фактором неприйняття Лузуріагою війни, війни громадянської, та еміграції з Батьківщини [11, с. 472].

Визначний іспанський історик педагогіки Б. Делгадо Кріадо (Buenaventura Delgado Criado), високо оцінюючи значення постаті Лоренсо Лузуріаги у поступі національної педагогіки, підкреслював, що діяльність педагога в 1910–1930-х роках являла собою боротьбу за впровадження школи єдиної, активної, народної та світської. «Єдина школа – найзначніша спроба реновації іспанської освітньої системи між 1914 і 1936 роками. Єдина школа – політико-освітня альтернатива



в найширшому значенні: це оновлення зовнішнє і екстенсивне, оновлення просвітницьке й культурно-експансивне, це спроба освітньої всезагальності. Лузуріага прагнув укорінити ідею, що освіта – це вже не привілей, а право. Детальний опис цієї шкільної моделі можна побачити в його працях «Об'єднана школа» (1922) та «Єдина школа» (1931)», – пояснював науковець [12, с. 659].

Вивчивши зміст 175 номерів видання “Revista de Pedagogia” (1922–1936), керованого Лоренсо Лузуріагою та його дружиною, історик педагогіки А. Віньяо Фраго (Antonio Viñao Frago) приходив до висновку, що «журнал у своїй галузі був найзначнішою інтелектуальною ініціативою в Іспанії у першій третині ХХ століття» [13, с. 8].

Необхідно взяти до уваги, що перша третина ХХ століття – час, коли іспанська педагогічна преса приростала новими виданнями семимільними кроками і вихід на перший ряд серед потужних часописів “Boletín de la Institución Libre de Enseñanza” (1877–1936), “La Escuela Moderna” (1891–1934), “Revista de Escuelas Normales” (1923–1936), “Escuelas de España” (1929–1931, 1934–1935), “Quaderns d’Estudi” (1915–1924), “Revista de Psicología i Pedagogía” (1933–1937) означав досягнення неабиякої височини.

А. Віньяо Фраго підкреслював, що “Revista de Pedagogia” був націлений на поширення новаторських педагогічних ідей. У першому номері видання зазначалося: «Педагогічний журнал прагне втілювати сучасний педагогічний рух і в міру сил сприяти його розвиненню. Спираючись на духовну широту, котра вимагається від наукового духу, він відсторонюється від будь-якої пристрасності й виключності та, надихаючись сенсами об'єднання, властивими освітній справі, спрямовує власну увагу рівно як на проблеми початкового навчання, так і середнього та університетського» [13, с. 9].

Здійснивши аналіз деяких значущих ініціатив Лоренсо Лузуріаги, історик П. Маестро Гонсалес (Pilar Maestro Gonzalez) приходила до заключення, що завдяки неординарній постаті Лузуріаги іспанська педагогічна громадськість примкнула до міжнародного руху за нову освіту в 1920-х роках. Уся діяльність Лоренсо Лузуріаги націлювалася на проведення в життя соціально-педагогічних ідей про народну освіту та єдину школу. І за часів Другої Республіки ці ідеї були виведені на широкий фарватер державної освітньої політики [14, с. 39–40].

На погляд Х. Ернандеса Діаса (Jose Hernandez Diaz), саме те, що Лоренсо Лузуріага мав велику відповідальність в управлінні освіти Іспанської Республіки, зокрема він виконував обов'язки технічного секретаря у Міністерстві народної освіти, був членом Національної ради з культури, секретарем Ради з культурних відносин у Міністерстві іноземних справ, а також мав зв'язки з Іспанською соціалістичною робітничою партією, стало

основною причиною його виїзду закордон із початком громадянської війни. І в еміграції, а в Аргентині Лоренсо Лузуріага жив двадцять років, він завзято працював на освітянській ниві, викладав лекції в університетах Південної Америки, керував видавництвом, продовжував науковий пошук [1, с. 107].

Про те, що в екзилі Лоренсо Лузуріага з не меншим ентузіазмом, ніж на вітчизні, взявся за реалізацію багатьох культурно-просвітницьких проєктів, стверджувала і дослідниця «аргентинського» періоду діяльності педагога Е. Пелосі (Hebe Carmen Pelosi). Прибувши в Аргентину, Лоренсо Лузуріага володів величезним досвідом, що дозволив йому продовжити освітянську справу та здобути визнання не тільки в аргентинських інтелектуальних колах, але й на ібероамериканському просторі загалом. Через два десятиліття, проведених на чужині, Лоренсо Лузуріага констатував, що не відчував себе вигнанцем, а вигнанцями вважав тих, хто залишався в Іспанії несвобідними без можливостей визволення [15, с. 204].

Не правильним було би оминати і думку видатного історика Хуана Марічала (Juan Marichal), обґрунтовану в статті «Мануель Асанья і покоління 1914» (Iberica por la libertad, 1961). Вона – про те, що постать Лоренсо Лузуріаги варто розглядати в контексті славетного «покоління 1914 року», саме як представника «покоління», котре значно відрізнялося від попередніх «поколінь» іспанських інтелектуалів (передусім літературного «покоління 1868 року» та регенераціоністського «покоління 1898 року»), зокрема тим, що було політичним, більше пов'язаним із політикою [16, с. 4].

**Висновки.** В оціненні внеску педагогічної персоналії у розвиток національної та світової педагогіки з-поміж іншого має братися до уваги величина інтелектуального духу, справдженого в діяннях. Становлення особистості Лоренсо Лузуріаги прийшлося на епоху «двох Іспаній», розжов'яваної суспільної боротьби за «нову Іспанію». До ідеології республіканського соціалізму педагог прийшов уже в студентські роки, не без впливу Хосе Ортеги-і-Гассета, але головним чином усвідомлюючи масштабність неграмотності іспанського населення й осмислюючи значення народного просвітництва в поступі держави. Компаративно-педагогічні пошуки Лоренсо Лузуріаги в 1910–1930-х роках, заглиблення у вивчення розмаїття течій реформаторської педагогіки та ідей «нового виховання» привели його до чіткого окреслення іспанського національного шляху освітнього реформування.

Педагогічна концепція Лоренсо Лузуріаги «іспанського» періоду – соціально-реформаторська, націлена на розбудову всезагальної «єдиної школи». Вона почала втілюватися в життя на початку 1930-х років із установленням Другої

Іспанської Республіки і не згинула на згрищах громадянської війни 1936–1939 років. Реформаторський проект «єдиної школи» переріс у струнку оригінальну соціально-педагогічну доктрину в «аргентинський» період діяльності Лоренсо Лузуріаги. Постать Лузуріаги – постать педагога-новатора, котрий не зміг захистити, але зумів звести просвітницьку «республіку сонця».

#### БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Hernandez Diaz J. Maestros, inspectores y pedagogos en el exilio español de 1939. *El exilio cultural de la Guerra Civil (1936–1939)* / J. Balcells, J. Perez Bowie (eds.). Salamanca : Universidad de Salamanca, 2001. P. 95–110.
2. Lozano Seijas C. Lorenzo Luzuriaga en la Argentina (1939–1959). *L'exili cultural de 1939, seixanta anys després: actas del I Congreso Internacional (Valencia, 2001)*. 2001. Vol. 1. P. 603–619.
3. Barreiro H. Lorenzo Luzuriaga y el movimiento de la escuela unica en España. De la renovacion educativa al exilio (1913–1959). *Revista de Educacion*. 1989. № 289. P. 7–48.
4. Barreiro H. Presencia de la política educativa europea en la obra primera de Lorenzo Luzuriaga (1913–1921). *Historia de la Educación*. 2010. № 4. P. 183–191.
5. Barreiro H. Lorenzo Luzuriaga y la renovacion educativa en España (1889–1936). A Coruña : Edicions do Castro, 1989. 355 p.
6. Barreiro H. Lorenzo Luzuriaga: Una biografía truncada (1889–1959). *Sarmiento*. 2011. № 15. P. 181–190.
7. Luzuriaga L. Historia de la educacion y la pedagogia. Buenos Aires : Ed. Losada, 1971. 282 p.
8. Dabusti T. Una biografía del exilio: Lorenzo Luzuriaga en la Argentina. Buenos Aires : KS Omniscriptum Publishing, 2012. 144 p.
9. Dabusti T. Un difusor de la “escuela nueva” durante la España de la restauración. *Estudios de Historia de España*. 1989. № 2. P. 173–189.
10. Scotton P. Una enseñanza paradigmatica. El magisterio de Ortega en la obra de Lorenzo Luzuriaga. *Revista de Estudios Orteguianos*. 2016. № 32, mayo. P. 159–166.
11. Cobb C. Lorenzo Luzuriaga: el camino del exilio, de Glasgow a Tucuman. La desilusion de un liberal. *Historia Contemporanea*. 1998. № 17. P. 455–472.
12. Delgado Criado B. Historia de la educacion en España y America: La educacion en la España contemporanea (1789–1975). Madrid : Fundacion Santa Maria (Madrid). Ediciones Morata, 1994. 976 p.
13. Viñao Frago A. La modernizacion pedagogica española a traves de la “Revista de Pedagogia” (1922–1936). *Anales de Pedagogia*. 1994–1995. № 12–13. P. 7–45.
14. Maestro P. Lorenzo Luzuriaga y la educacion republicana. *Revista de pensamiento contemporaneo*. 2007. № 21–22. P. 19–42.
15. Pelosi H. Los transterrados en Argentina: Lorenzo Luzuriaga y sus empresas culturales. *Studia Zamorensia*. 1999. Vol. V, segunda etapa. P. 203–226.
16. Marichal J. Manuel Azaña y la generacion de 1914. *Iberica por la libertad*. 1961. № 3, 15 de marzo. Vol. 9. P. 3–7.